

ALISHER NAVOIYNING “SAB’AI SAYYOR” DOSTONIDA BADIYYAT MASALASI

Bahronova Zarina Ithomovna

Buxoro davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Maqolada soʻz sanʼatining buyuk dahosi Navoiy hazratlarining “Sabʼai sayyor” dostonida qoʻllanilgan sheʼriy sanʼatlar vositasida badiiyat masalasiga alohida eʼtibor qaratildi.

Аннотация: В статье особое внимание уделяется использованию выразительных средств как источник художественности в произведении “Семь планет” поэта Навои.

Annotation: The article pays special attention to the issue of art through the poetic arts used in the epic of the great genius of the word art, the cause of Hazrat Navoi.

Kalit soʻzlar: “Sabʼai sayyor”, misra, bayt, sheʼriy sanʼat, hamd, naʼt munojot, mubolagʼa, tashbeh, rujuʼ, mohiyat, badiiyat.

Ключ слова: “Семь планет” байт, стих, похвала, наʼт, мольба, преувеличение, сущность.

Key words: “Seven planet”, byte, verse, poetic art, praise, naʼt, supplication, exaggeration, assimilation, essence, fiction

“Ming yillik tarixga ega boʻlgan mumtoz adabiyotimizda badiiyat masalasi hamisha sheʼr ahlining diqqat markazida boʻlib kelgan. U yoki bu ijodkor salohiyati haqida soʻz borganda, uning nimalarni tasvirlagani emas, asosan, qanday tasvirlaganiga eʼtibor qaratilgan. Jumladan, adabiy asarlarda sheʼriy sanʼatlardan foydalanish mahorati hamma asrlarda badiiy sanʼatkorlikning asosiy qirralaridan biri sifatida baholangan.

Maʼlumki, sheʼriy sanʼatlar badiiy asarda ifodalangan gʻoyalarning hayotiyroq, taʼsirchanroq ifodalanishiga, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavdalanirishiga, misralar, baytlar, bandlarning lafziy nazokati, musiqiyliigi, jozibadorligini taʼminlashga xizmat qilgan.

U yoki bu shoir ijodiga, u yoki bu badiiy asarga baho berilar ekan, ijodkor ifodalayotgan g'oya o'z aksini topgan ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-axloqiy, ma'rifiy-tarbiyaviy muammolar mohiyati va ko'lami, badiiy timsollar jilosi bilan bir vaqtda qo'llangan she'riy san'atlarning rang-barangligi, mantiqiy asoslanishi, asar mazmunini ochishdagi o'rni va ahamiyati kabi masalalarga ham alohida diqqat qilingan. She'riy san'atlar shoir badiiy salohiyatini ko'z-ko'z qilish, uning xilma-xil san'atlardan mohirona foydalanish usullarini namoyish etish emas, balki ijodkor badiiy tafakkur dahosining ko'lami, yuksak ijtimoiy-axloqiy g'oyalarni jilolantirish san'atkorligi ifodasi bo'lib kelgan. She'riy san'atlar muayyan badiiy tamoyillarga asoslangan. Bulardan eng muhimi she'riy san'atlarning asar mazmuni bilan uzviy bog'liqligi sanaladi. She'riy san'atlar, avvalo, mantiqiy zaminga ega bo'lishi, ya'ni qo'llanayotgan san'at hayot mantig'iga mos kelishi, unga zid bormasligi shart."(1,4-5b)

Shu jumladan, Hazrat Navoiy asarlarida, xususan, Xamsaning to'rtinchi "Sab'ai sayyor" dostonida ham badiiy san'atning yuksak namunalariga bevosita guvoh bo'lamiz. Navoiy dahosidek buyuk so'z san'atkorining asar badiiy qimmatini, novatorligini yaratishdagi mahorati barchaga birdek ma'lum bo'lgani kabi, uning nasr hamda nazmda yaratgan jamiki asarlari, cheksiz merosi biz avlodlar uchun beqiyos xazinadir. Hazrat Navoiy - cheksiz bir ummon. Uning qalami lutfidan to'kilgan har bir misra mana shu hadsiz dengiz tubiga cho'kkan marvaridlardir. Quyida biz marvaridlar ichidan "Sab'ai sayyor" deya atalmish dur bag'rida jo bo'lmish badiiyat jilolariga nazar tashlaymiz:

Ey siposing demakda el tili lol,

Elga til sendin o'ldi tilga maqol (2,9b).

Dostonning ibtidosida keltirilgan ushbu bayt bevosita ollohga hamd-u sanodir. Ya'nikim, asar yaratish an'anasiga ko'ra ular ollohga hamd, payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)ga na't hamda munojot kabi qismlar bilan boshlanadi. Biz tahlil etmoqchi bo'lgan ushbu misralar ham ayni ilk bob namunalaridan biridir. Bayt zamirida ko'rishimiz mumkin bo'lgan badiiy san'atlardan birinchisi bu – mubolag'a demakdir.

Mubolag'a – arab tilida "kattalashtirish", "kuchaytirish" ma'nosini bildirib, adabiy asarda tasvirlanayotgan badiiy timsol holati yoki harakatini bo'rttirib, kuchaytirib ifodalash san'ati. Bu xil tasvirda badiiy timsol xususiyatlari yaqqolroq namoyon bo'ladi, o'quvchi ko'zi oldida yorqinroq gavdalanadi. Mubolag'a tablig', ig'roq,

g'uluv deb atalgan 3 turga bo'linadi. Shular ichidan tablig'- aqlan ishonish mumkin, hayotda ham yuz berishi mumkin bo'lgan mubolag'adir (1, 9-10b). E'tibor bering: haqiqatan ham yaratgan ollohni ta'riflashga tilimiz ojiz, uni tasvirlash uchun esa qalam noqis. Navoiy hazratlari ham shuni ta'kidlayaptilar: ey siposing demakda, ya'ni seni ta'riflashga elning tili lol (ojiz), chunki sen insondek zotni yaratding. Ne aytsak ham, ne desak ham, ne qilsak ham bizni yaratguvchi zotning ta'rifiga bu dunyoning eng buyuk so'zlari ham kamlik qiladi. Tahlilni izchil davom ettiradigan bo'lsak, misralar qatida yashirin yana bir badiiy san'atning guvohi bo'lamiz. Bu ishtiyoq san'atidir. Til, tili, tiliga so'zlari o'zaro o'zakdoshlik hosil qilib, ishtiyoq san'atini vujudga keltirgan. Bundan tashqari iyhom san'ati ham mavjud bo'lib, ya'nikim, tili lol bo'lmoq ta'riflay olmaslik, "elga til o'lmoq" iborasi esa yaratish, bunyod qilish, aniqroq qilib aytganda, insonning yaratilishi nazarda tutilgan. "Tilga maqol" bo'lsa insoniyat uchun muhim hisoblangan nutqning ato etilishini nazarda tutadi.

Yetti gunbad agarchi minorang,
Yetti afsona lek rango-rang (2,9b).

Navoiy hazratlarining yana bir baytlarini istifoda etib, badiiy tasvirning naqadar buyuk rassomi ekanliklarini ta'kidlamay o'tishning o'zi bir gunoh. Gunbad-gumbaz, osmon, aylanuvchi falak, gardun. Minorang atamasi esa Navoiy asarlari uchun tuzilgan maxsus lug'atlarda "shisharang, ko'kimtir, havorang" kabi ma'nolarni anglatadi. "Yetti" sonining qo'llanilishi doston

mohiyati uchun yangilik emas. Bizning diqqat-e'tiborimizni tortuvchi o'rin bu bevosita ikkinchi misra. Undagi so'zlar shuurimiz uchun begona emas, ammo xonalar ichma-ich bo'lgani singari bu yerda ham ma'no "ichma-ichligi" mavjud. Yuqorida keltirilgan ta'riflar aynan iyhom san'ati qirralariga muvofiq keladi.

"Iyhom"- arab tilida "shubhaga solish" degan ma'noni ifodalaydi. Mumtoz adabiyotda esa iyhom haqiqiy va majoziy ma'nolarga ega, yoxud shaklan bir, ma'no jihatdan esa har xil bo'lgan (jinsdosh) so'z yoki so'z birikmasini she'riyatda qo'llagan holda bir baytda ikki xil ma'noni ifodalash san'atidir (1,74b). "Yetti afsona lek rango-rang" deyilganda, "rango-rang" birinchidan asl ma'nosini saqlagan bo'lib, sariq, yashil, qora kabi ranglarning xilma-xilligi ma'nosini ifodalagan. To'g'ri, yetti hikoya ham yetti musofir tomonidan yetti xil rangdagi qasrda aytilgan. Biz uning ilk ma'nosini isbotladik. Ammo bu yerda afsonalarning qanday rangda ekanligi emas, balki syujetdagi o'zgachaliklar,

hikoyalar mazmun-mohiyatidagi turfa xilliklar “rango-rang” o`xshatilishi zamirida asoslab berilyapti.

Yetti gardun demayki yetti lagan,

Har biri ichra sham nur afgan(2,10b).

Ushbu baytda ijodkor fikridan qaytib, bevosita ruju' san'atidan foydalangan.

Ruju'- arabcha “qaytish” ma'nosini bildirib, she'riyatda shoirning oldingi misra yoki baytda ifodalagan fikri, qo'llagan badiiy tasviriy vositasidan qaytgandek bo'lib, keyingi misra yoki baytda unga qaraganda kuchliroq ifoda, she'riy san'atni keltirish yoki oldingi fikrni aniqlashtirish, to'ldirish usulidir. Mumtoz she'riyatimizda ruju' usuli, ayniqsa, tashbih qo'llangan misralarda ko'proq uchraydi (1,47b) Bayt mazmuni quyidagicha: “Bular yetti falak emas, balki yetti lagandir, har birining ichida nur taratuvchi sham bor. Hazrat Navoiy oldingi baytda ularni gardunga o`xshatgan bo'lsalar, keyingi baytda fikrlaridan qaytadilar, yo`q ular gardun emas, balki lagan deb ataydilar va ularning har biri ichida nur taratuvchi sham borligini ta'kidlaydilar. Keyingi baytda bu shamlarning nima ekanligi bevosita oydinlashadi:

Har lagan durji kavkabafruzi,

Kavkabi gavhari shab afruzi.(3,8b)

Har laganda kechasi yonib turuvchi gavharmisol sadafday yulduzlar mavjud.

Demak, Navoiy bobomiz gardun, falakni laganga, undagi yulduzlarni esa nur taratuvchi shamga o`xshatyaptilar. Yuqorida ta'kidlab o'tganimiz singari ruju' san'ati, asosan, tashbihli baytlarda qo'llanilishini hisobga oladigan bo'lsak, bu o'rinda ham ayni tashbih(o`xshatish)ning yorqin namunasiga duch kelamiz.

Tashbeh san'ati. Tashbeh – Sharq adabiyotida keng tarqalgan san'atlardan biri bo'lib, o`xshatish ma'nosini ifodalaydi. Ikki narsa yoki tushunchani ular o'rtasidagi haqiqiy yoki majoziy munosabatlarga ko'ra o`xshatish san'atidir. Tashbeh san'ati tasvirlanayotgan shaxs, buyum yoki tushunchani o'quvchi ko'z o'ngida aniqroq, jozibaliroq gavdalantirishga xizmat qilib, asar timsollari ma'naviy qiyofasini yorqinroq ochish, binobarin, shoir g'oyasini o'quvchi ongiga to'laroq yetkazishga imkon beradi.

Tashbeh san'ati quyidagi to'rt juzv asosida yuzaga keladi:

1. Mushabbah – nima o`xshatilgan bo'lsa, o'sha narsa yoki tushuncha.
2. Mushabbah bih – nimaga o`xshatilgan bo'lsa, o'sha narsa yoki tushuncha.
3. Vajhi shibh – o`xshatish sababi.

4. Vositai tashbeh (odoti shibh) – o`xshatish vositasi(1,14b). Tashbihning go`zal namunalarini tubandagi baytlarimizda ham ko`rib o`tamiz:

Rahmatingdin ziyo tutub har sham,

Bir shabistonni yorutib har sham.

Sham yo`q, yetti lubati raqqos,

Haftaning har kuni birisiga xos.

Borcha kunduz guli nuhufta kibi,

Kecha lekin mahi du hafta kibi (3,8b).

Nuhufta-yashirin (4,211b). Lubati-o`ynoqi (4,145b). Agarda olloh o`z rahmatini yog`dirmas ekan, u xohlamas ekan, hattoki bir kichkinagina sham ham nur, ziyo tarata olmaydi, shabiston-zulmanitnida yoritishga ojiz. So`z isboti ila go`zal bo`lganidek, ijozatingiz ila fikrimizni tavhid kalimasi ila asoslasak: “Allohdan o`zga iloh yo`qligiga, U Zotning yakkayu yagonaligiga va sherigi yo`qligiga guvohlik beraman. Mulk ham hamd-u sano ham Unikidir. Tiriltiradigan ham, o`ldiradigan ham Udir. U Zot hech qachon o`lmaydigan doimiy tirikdir. Yaxshilik(baxt-saodat) Uning izmidadir. U barcha narsaga qodir Zotdir(5,42b).

Keyingi baytda esa fikridan qaytib, ularni shamga emas, balki o`ynoqi raqqoslarga o`xshatadi. Bu yerda ruju` san`atining mavjudligiga shubha yo`q. Haftaning har kuni birisiga xos deyilganda ularning hafta kunlari bilan bog`liqligi, kunduzi yashiringan guldek bo`lsa, kechasi ikki haftalik oydek bo`lib ko`rinadilar. Kecha hamda kunduz so`zlari o`zaro zidlikni yuzaga ketirib, tazod san`atini hosil qilgan bo`lsa, gulga va oyga mengzash o`z o`rnida tashbeh san`atini ro`yobga chiqargan.

Sen-sen ul mehri beadilu badal,

Kim, sanga matla`o`ldi subhi azal.

Chunki ul subh nurung etti zuhur,

O`ylakim, tiyra shom jabhayi hur.

Harnekim qatmi adamda erdi nihon,

Xoh ahli jahonu xoh jahon.

Borisi kiydilar libosi vujud,

Bud xaylig`a kirdi har nobud.

Zohir etti adam shabistoni,

Yuz ming ozod sarvi bo`stoni.

Topti rangi vujud lolavu gul

Ham o`shul rang turrayi sunbul.

Nargis ul nur birla ochti basar,
Adam uyqusidin ko`zinda asar.
Bog`i ruxsori topti sabzayi xat,
Donayi birla ul xat ichra nuqat.
Sabza atrofida nasimi bahor,
Sumanu sunbul ochti laylu nahor(3,10b)

Badiiylik ibtidosidan yaralgan o`lmas satrlar mohiyatiga quloq tutamiz: “Sen-sen o`sha bebadal va mehrgiyo azaliy tong. Sening nuring paydo bo`lishi bilan qorong`u tundagi yuzi go`zal oy ko`rinadi, yo`qlik dunyosida pinhon bo`lgan ahli jahon va jahonning barchasi mavjudlik libosini kiyadilar, yuz minglab bo`stonning sarvlari paydo bo`lib, lola, sunbul, nargis, suman, binafsha kabi gullar yo`qlik uyqusidan uyg`onib, bog` ruxsorida ko`karib, kecha-yu kunduz bahor shabadasida atrofga xushbo`y hid taratib, rango-rang go`zal manzalarni vujudga keltiradi”. “Sen-sen ul mehri beadilu badal” misralari tongning azaliyligi va abadiyligi mehrgiyoga qiyos etilishiga ishora qilib, istiora san`atini vujudga keltiradi. Istiora bu- arabcha so`z bo`lib, “biron narsani vaqtincha qarzga olmoq” degan ma`noni ifodalab, adabiy asarda so`zni o`z ma`nosidan boshqa bir ma`noda, aniqrog`i, uni o`z ma`nosida emas, balki majoziy bir ma`noda qo`llash san`ati sanaladi(1,53b). Subh, ya`ni tongga nisbatan ham ana shunday munosabat ko`rsatilgan. Subh va shom, yo`qlik va mavjudlik(bud va nobudlik), zuhur va nihon so`zlari baytlarda tazod san`atiga moyillik ko`rsatgan. “Bud xaylig`a kirdi har nobud” bir qarashda ham tazod, ham iyhom san`ati bor deb o`ylayman. Birinchidan, tazod qo`llanganda iyhom san`ati ko`rinib turishi mumkin, ammo iyhom san`ati qo`llansa tazodga o`rin qolmaydi. Sababi iyhom san`ati yuzasidan tahlilga tortadigan bo`lsak, “bud” va “nobud” so`zlari umuman boshqa-boshqa ma`nolarda keladi. Bud-diniy jihatdan olib qaraydigan bo`lsak, buddizm oqimi. Nobud-bechora, badbaxt kabi ko`chma ma`nolarda qo`llanilish holatlarini ko`rishimiz mumkin. Negaki, buddizm biz uchun g`ayri-begona din demak. Uning xaylig`a kirish, ya`ni, o`z dinini qo`yib uni qabul qilish, umuman olganda badbaxt, beburd, aqlan nobud kishining ishidir. “Borisi kiydilar libosi vujud”- misralari husni ta`lilning yorqin namunasi. Libosi vujudni kiyish-bor bo`lmoq, mavjud bo`lmoq, paydo bo`lmoq tushunchalarini anglatadi.

Husni ta`lil- arabcha “chiroyli dalillash” ma`nosini bildiradi. Adabiy asarlarda tasvirlanayotgan biror- bir hodisaga biron sabab ko`rsatish san`ati shunday

nomlanadi. Yuqoridagi baytda ular libosi vujudni kiyib paydo bo`ldilar. Mavjudlik libosi - fikrni asoslash uchun ro`yobga chiqqan dalildir. Bo`ston, lola, gul, sunbul, nargis, bog`, sabza, nasim, bahor, suman, nahor kabi so`zlar o`zaro mutanosiblikni hosil qilib, tanosub san`atini ro`yobga keltirgan. Tanosub- she`r baytlarida ma`no jihatdan bir-biriga yaqin tushunchalarni anglatuvchi so`zlarni qo`llab, ular vositasida obrazli ifodalar, lavhalar yaratish san`ati hisoblanadi (1,80b). Biz, bayt mazmuniga yanada ko`rk bag`ishlovchi boshqa san`atlarni ham kuzatishda davom etamiz. Nargis gulining basar ko`zlarini ochishi, ya`niki, uyqudan uyg`onishi tashxisning g`oyatda go`zal namunasi yaratdi desak, mubolag`a bo`lmaydi. Negaki, uyqudan uyg`onish holati, ko`proq insoniyatga xos vaziyat. Bu yerda tashxis san`ati vositasida nargis gulining “uyqudan uyg`otilishi” uning subhi sodiqda- tong saharda ochilish jarayoniga ishora sifatida keltirilgan. Tashxis-arab tilida (“shaxslantirish”), hayvonlar, qushlar, o`simlik, jonsiz narsalarga inson xususiyatlarini ko`chirish san`atidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1. A. Hojiahmedov. She`riy san`atlar va mumtoz qofiya.- T.: Sharq, 1998.-160b.
2. Alisher Navoiy. Sab`ai sayyor. Nasriy bayoni bilan. Toshkent: G`afur G`ulom nomidagi nashriyot- matbaa birlashmasi. 1991. Saidbek Hasanov nashri .-542b.
3. Alisher Navoiy. Sab`ai sayyor. - Alisher Navoiy Mukammal asarlar to`plami 20 jildlik, 10-jild. Toshkent: Fan, 1992. Nashrga tayyorlovchi Porso Shamsiyev ilmiy-tanqidiy matni asosida Marg`uba Mirzaahmedova -448b.
4. Hasanov B. Navoiy asarlari uchun qisqacha lug`at.- Toshkent: Fan, 1993.-375b.
5. Ahmad Hodiy Maqsudiy. Muallimi soniy.-T.: Movarounnahr, 2020.-79b.